

Analiza KBN

Nr 8 (60) / 2020

23 kwietnia 2020 r.

© 2020 Uniwersytet Jagielloński & Jan Niemiec

Dyrektoriat ds. Religijnych jako instrument tureckiej polityki zagranicznej w Europie

[Jan Niemiec](#)

Wstęp

Republika Turcji, która powstała na początku lat dwudziestych XX wieku w wyniku rozpadu Imperium Osmańskiego, oparła swój ustrój polityczny na rozwiązaniach znanych w Europie Zachodniej. W trakcie kształtowania się nowożytnej tureckiej państwowości imperialny dorobek związany z epoką sułtanatu traktowany był jako znaczne obciążenie i główny powód cywilizacyjnego zacofania Turków. Zgodnie z poglądami ówczesnych elit republikańskich, na czele których stał Mustafa Kemal Atatürk, przeprowadzenie gruntownej modernizacji i westernizacji miało przyczynić się do dynamicznego rozwoju kraju. Tym samym podstawowym celem władz w Ankarze na arenie międzynarodowej po ogłoszeniu niepodległości w październiku 1923 roku było rozwijanie wielopoziomowej współpracy z europejskimi partnerami, co w konsekwencji miało skutkować włączeniem Turcji do grona dojrzałych zachodnich demokracji¹.

Fundamentalnym elementem projektu transformacji tureckiego systemu politycznego był ściśły rozdział religii od państwa. Jednakże zapowiedzi wykluczenia islamu z życia publicznego wywołały gwałtowny sprzeciw ze strony części społeczeństwa, dla której wiara muzułmańska

¹ İ. Bal, *Turkey's Relations with the West and the Turkic Republics: The Rise and Fall of the Turkish Model*, Routledge, New York 2000, s. 6-12.

stanowiła nieusuwalny rdzeń tożsamości narodowej. Mimo że rząd Republikańskiej Partii Ludowej (tur. *Cumhuriyet Halk Partisi* – CHP) uznawał religię za czynnik wpływający dezintegrująco na proces reorganizacji struktury instytucjonalnej państwa, ostatecznie zdecydowano się na wpisanie islamu do konstytucji przyjętej w 1924 roku². Wraz z konsolidacją władzy przez środowisko skupione wokół Mustafy Kemala, w kolejnych latach rządzący sukcesywnie przełamali opór społeczny, doprowadzając między innymi do oficjalnego ogłoszenia Republiki Turcji państwem świeckim. Niemniej pojęcie sekularyzmu rozumiane jest w realiach tureckich w sposób zdecydowanie odmienny niż w Europie i oznacza przejście absolutnej kontroli nad religią przez państwo. Stworzony przez CHP program interwencjonizmu religijnego zakładał zatem narzucenie obywatelom jedynej akceptowanej wersji islamu (sunnizm hanaficki). W myśl koncepcji państwowego zarządu nad islamem religia miała być indywidualną praktyką wierzących, której ramy zostały uprzednio odgórnie wyznaczone przez władze polityczne³.

Nadzór rządu nad przestrzenią religijną w Turcji stał się możliwy dzięki powołaniu w 1924 roku Dyrektoriatu ds. Religijnych (tur. *Diyanet İşleri Başkanlığı* – DİB). Początkowo zakres obowiązków instytucji był stosunkowo niewielki, co świadczyło o niskiej randze Diyanetu w ramach aparatu państwa. W dodatku przyłączenie Dyrektoriatu bezpośrednio do kancelarii Prezesa Rady Ministrów odbierało mu jakąkolwiek odrębność polityczną. Przez ponad trzydzieści lat funkcjonowania do zasadniczych zadań Diyanetu należało opracowywanie właściwego schematu odprawiania obrzędów religijnych oraz administrowanie meczetami i innymi miejscami kultu muzułmańskiego⁴. Jednakże za pośrednictwem zatrudnionych w Dyrektoriacie urzędników elity republikańskie mogły swobodnie kształtować poziom religijności obywateli, utrwalając jednocześnie mechanizm, w którym wiara była w pełni podporządkowana interesom świeckiego państwa. Dostrzegając pozytywne aspekty związane z działalnością Diyanetu, władze stopniowo przekazywały instytucji coraz większą odpowiedzialność (m.in. edukacja religijna, publikacje na temat islamu, propagowanie stylu życia zgodnego z muzułmańskimi wartościami). Zwłaszcza w okresach niepokojów wewnętrznych (trzy wojskowe zamachy stanu w latach 1960-1980) rządzący wykorzystywali autorytet Dyrektoriatu do opanowania sytuacji w państwie⁵. Dynamiczny wzrost znaczenia Diyanetu w tureckim systemie politycznym nastąpił po wygraniu wyborów parlamentarnych w 2002 roku przez Partię Sprawiedliwości i Rozwoju (tur. *Adalet ve Kalkınma Partisi* – AKP). Priorytetem kierowanego przez Recepta Tayyipa Erdoğan ugrupowania było przywrócenie religii należytego miejsca w sferze publicznej. W czasie blisko dwudziestoletnich rządów AKP Dyrektoriat ds. Religijnych stał się główną instytucją promującą wizję władz w Ankarze zarówno w kraju, jak i za granicą⁶. W wyniku niemal nieograniczonego wsparcia rządzących, Diyanet jest obecnie jedną z wiodących transnarodowych organizacji religijnych na świecie.

² F. Akin, *1924 Anayasasının Modernleşme Açısından Anlamı*, „Sosyal Bilimler Dergisi” 2006, nr 3 (8), s. 4-5.

³ E. E. Yakar, S. Yakar, *The Transformational Process of the Presidency of Religious Affairs in Turkey*, „Dirasat” 2017, nr 24, s. 9-12.

⁴ C. Lord, *Religious Politics in Turkey: From the Birth of the Republic to the AKP*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, s. 89-92.

⁵ E. E. Yakar, *Diyanet İşleri Başkanlığı ve Şeyhül İslam Makamlığı Arasında Kritik Bir Karşılaştırma*, „Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi” 2019, nr 2 (6), s. 435-438.

⁶ B. Z. Arslan, *Aleviliği Tanımlamak: Türkiye’de Dinin Yönetimi, Sekülerlik ve Diyanet*, „Mülkiye Dergisi” 2015, nr 1 (39), s. 144-147.

Działalność Diyanetu w Europie Zachodniej

Dyrektoriat ds. Religijnych rozpoczął swoją międzynarodową aktywność w 1971 roku, kiedy powołano przy nim Generalny Zarząd Spraw Zagranicznych. Intencją kierownictwa Diyanetu było w tym kontekście zapewnienie wsparcia religijnego dla tureckich imigrantów zarobkowych i ich rodzin, którzy od początku lat sześćdziesiątych XX wieku wyjeżdżali do Europy Zachodniej w poszukiwaniu lepszych warunków bytowych. Ze względu na różnice kulturowe oraz brak skutecznych programów integracyjnych, duża część diaspory pozostawała na marginesie społecznym, co w perspektywie groziło wybuchem poważnych kryzysów wewnętrznych. Problemy adaptacyjne Turków skłoniły rządy niektórych państw europejskich do podjęcia współpracy z władzami w Ankarze. Jednym z kluczowych wymiarów tej kooperacji była płaszczyzna religijna. Na mocy umów bilateralnych pracownicy Dyrektoriatu otrzymali specjalny status doradców religijnych w ramach służby dyplomatycznej, dzięki czemu mogli odtąd funkcjonować przy ambasadach i konsulatach Republiki Turcji⁷. Zgodnie z międzyrządowymi ustaleniami, Diyanet w Europie Zachodniej miał zapewnić koordynację kompleksowego wsparcia religijnego dla diaspory tureckiej (m.in. odprawianie nabożeństw i obrzędów, organizacja spotkań wierznych, upowszechnianie wiedzy na temat islamu). Istotnym zadaniem urzędników Dyrektoriatu była również promocja tureckiego sunnizmu w ujęciu szkoły hanafickiej, postrzeganego powszechnie jako umiarkowana alternatywa dla odmian arabskich. W związku z powyższym działalność Diyanetu w Europie Zachodniej była początkowo popierana przez miejscowe władze, które w ten sposób uwolniły się od konieczności samodzielnego organizowania przestrzeni religijnej dla muzułmanów⁸.

W 1975 roku rząd w Ankarze ustanowił fundację *Türkiye Diyanet Vakfı*, która umożliwiła finansowanie przedsięwzięć realizowanych przez Dyrektoriat w Europie. Dysponując odpowiednio wysokim budżetem oraz stale powiększającym się personelem terenowym, Dyrektoriat ds. Religijnych założył w kolejnych latach sieć regionalnych stowarzyszeń w Austrii, Niemczech, Szwajcarii, Holandii, Belgii i Francji, co znacznie umocniło jego pozycję na gruncie europejskim. Wśród powiązanych z Diyanetem instytucji wymienić należy: Turecko-Islamską Unię ds. Religijnych (tur. *Diyanet İşleri Türk İslam Birliği – DİTİB*), Turecko-Islamską Unię Austrii (tur. *Avusturya Türk İslam Birliği – ATİB*), Islamską Fundację Holandii (niderl. *Islamitische Stichting Nederland – ISN*), Turecko-Islamską Fundację Diyanetu Belgii (tur. *Belçika Türk İslam Diyanet Vakfı*)⁹. Poprzez zagwarantowanie migrantom łączności z ojczyzną, tureckie władze wykorzystywały Dyrektoriat także do przekazywania przedstawicielom diaspory własnego dyskursu politycznego, zyskując tym samym wpływ na sytuację wewnętrzną w kilku państwach europejskich. Działając na rzecz popularyzacji rodzimej wersji islamu, podległe Diyanetowi stowarzyszenia przyczyniły się również do wzrostu nastrojów nacjonalistycznych wśród Turków zamieszkujących Europę Zachod-

⁷ A. E. Öztürk, *Transformation of the Turkish Diyanet both at Home and Abroad: Three Stages*, „European Journal of Turkish Studies” 2018, nr 2, s. 7-8.

⁸ Z. Çitak, *Avrupa’da İslam’ın Kurumsallaşması ve Diyanet: Avusturya Örneği*, „Ortadoğu Etütleri” 2013, nr 1 (5), s. 175-180.

⁹ T. Sunier, N. Landman, *Transnational Turkish Islam: Shifting Geographies of Religious Activism and Community Building in Turkey and Europe*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 2015, s. 49-51.

nią. Ponadto dążenie do narzucenia hanafickich praktyk religijnych całej społeczności muzułmańskiej spowodowało konflikty z państwami reprezentującymi pozostałe szkoły prawa muzułmańskiego (Arabia Saudyjska, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Egipt, Iran). W rezultacie rosnąca aktywność Dyrektoriatu ds. Religijnych w Europie Zachodniej zaczęła być przedmiotem krytyki ze strony tamtejszej klasy politycznej¹⁰.

Przejęcie władzy w Turcji na początku XXI wieku przez islamistyczno-konserwatywną Partię Sprawiedliwości i Rozwoju skutkowało stopniowym zwiększeniem znaczenia religii w życiu publicznym. Zdaniem Recepta Tayyipa Erdoğan i jego najbliższych współpracowników, przywrócenie muzułmańskiej tożsamości miało zapoczątkować proces odzyskiwania przez Turków utraconego prestiżu na arenie międzynarodowej. W wyniku radykalnej zmiany doktryny polityki zagranicznej, Diyanet stał się jedną z najważniejszych instytucji w obrębie tureckiej dyplomacji. W tym kontekście ogłoszony przez polityków AKP program islamskiego internacjonalizmu miał na celu zjednoczenie wszystkich muzułmanów na świecie pod zwierzchnictwem władz w Ankarze¹¹. Budowane przez dekady struktury regionalne pozwoliły Dyrektoriatowi na osiągnięcie szczególnie silnej pozycji w Europie Zachodniej, gdzie od lat uznawany jest on za pierwszoplanową instytucję wśród transnarodowych organizacji muzułmańskich. Działając w praktyce jako rzecznicy interesów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju, urzędnicy Diyanetu wielokrotnie występowali przeciwko zaleceniom miejscowych władz, wpisując się w antyeuropejską retorykę prezydenta Erdoğan. Według analiz i raportów przygotowywanych przez europejskie ośrodki naukowe, zależne od Dyrektoriatu stowarzyszenia wzywają muzułmanów do odrzucenia zachodnich wartości i przyjęcia prawdziwego islamu, którego źródłem ma być Turcja¹². Zdolność do destabilizacji sytuacji wewnętrznej w Europie jest niewątpliwie atutem w polityce zagranicznej AKP, natomiast bieżąca aktywność Diyanetu świadczy o tym, że instytucja ta jest wykorzystywana przez Partię Sprawiedliwości i Rozwoju przede wszystkim do mobilizacji potencjalnych wyborców, ograniczając równocześnie swoje uczestnictwo w misji niesienia pomocy religijnej.

Przykładem tego trendu są wydarzenia z 2016 roku. Bezpośrednio po nieudanym zamachu stanu Recep Tayyip Erdoğan polecił pracownikom Dyrektoriatu przekazywanie tureckim służbom wywiadowczym informacji na temat osób podejrzewanych o powiązania z puczystami. Po wykryciu siatki szpiegowskiej w strukturach Diyanetu, Austria, Holandia, Niemcy i Szwajcaria odesłały do Turcji kilkudziesięciu urzędników religijnych¹³. Mimo że w Europie Zachodniej zaufanie do Dyrektoriatu ds. Religijnych stale spada, całkowite rozwiązanie lokalnych oddziałów instytucji jest wysoce nieprawdopodobne, bowiem ich funkcjonowanie gwarantują podpisane przed laty umowy bilateralne. Trudno się zatem spodziewać, żeby władze w Ankarze dobrowolnie zrezygnowały z możliwości nacisku na niektóre państwa europejskie.

¹⁰ A. E. Öztürk, S. Sözeri, *Diyanet as a Turkish Foreign Policy Tool: Evidence from the Netherlands and Bulgaria*, „Politics and Religion” 2018, nr 3 (11), s. 645-646.

¹¹ H. Tabak, *Manifestation of Islam in Turkey's Foreign Policy: Islamic Internationalism and Turkish Islam*, „The Copernicus Journal of Political Studies” 2017, nr 1, s. 7-12.

¹² L. Vidino, *Erdogan's Long Arm in Europe*, <https://foreignpolicy.com/2019/05/07/erdogans-long-arm-in-europe-germany-netherlands-milligorus-muslim-brotherhood-turkey-akp/>, dostęp: 21.04.2020.

¹³ F. M. Bongiovanni, *Europe and the End of the Age of Innocence*, Palgrave Macmillan, Cham 2018, s. 47-50.

Działalność Diyanetu na Bałkanach

Przedstawiciele Dyrektoriatu ds. Religijnych zainicjowali kontakty z muzułmańskimi społecznościami na Bałkanach jeszcze przed rozpadem Jugosławii, ale poczynania tureckich wysłanników religijnych nie zostały odebrane pozytywnie przez komunistyczne władze. Podobnie było w przypadku islamskich republik na terenie ZSRR, gdzie Diyanet podejmował próby na rzecz reislamizacji miejscowej ludności od końca lat osiemdziesiątych XX wieku. Dopiero po zakończeniu zimnej wojny i powstaniu szeregu niepodległych państw muzułmańskich na obszarze byłego bloku socjalistycznego, wysiłki Dyrektoriatu zaczęły przynosić wymierne efekty. W konsekwencji pracownikom instytucji został nadany oficjalny status konsultantów religijnych, co usankcjonowało ich działalność na Bałkanach (Albania, Bośnia i Hercegowina, Bułgaria, Macedonia)¹⁴ oraz w Azji Centralnej (Kirgistan, Turkmenistan, Uzbekistan)¹⁵. Podobnie jak w przypadku Europy Zachodniej, jednym z powodów rozpoczęcia współpracy z Diyanetem były obawy lokalnej klasy politycznej dotyczące rosnącej popularności wśród obywateli skrajnych prądów w islamie, co wiązało się z aktywnością salafitów i wahabitów w obu regionach. Ponadto większość wymienionych wyżej państw łączyły z Turcją silne więzi etniczne, historyczne i kulturowe. Warto przy tym zaznaczyć, że poszerzenie zakresu obowiązków Dyrektoriatu ds. Religijnych i docieranie z umiarkowaną wersją tureckiego sunnizmu do coraz liczniejszej grupy wyznawców było początkowo oceniane z aprobatą przez społeczność międzynarodową¹⁶.

Po objęciu władzy w Turcji przez AKP doszło do wspomnianej modyfikacji priorytetów tureckiej polityki zagranicznej. Rządzący w Ankarze znacząco zredukowali swoje zaangażowanie w procesie akcesyjnym do Unii Europejskiej, koncentrując się na rozwijaniu pozytywnych relacji z państwami leżącymi na terenie dawnego Imperium Osmańskiego. Tym samym jednym z kluczowych regionów w nowej strategii politycznej Partii Sprawiedliwości i Rozwoju stał się Półwysep Bałkański. Odwołując się do wspólnej przeszłości, Turcja prezentowała się jako regionalne mocarstwo, którego obowiązkiem jest ochrona interesów swojego najbliższego otoczenia. Zgodnie z koncepcją wykorzystania religii w projekcie budowania tureckiej pozycji na arenie międzynarodowej, Dyrektoriat ds. Religijnych został przekształcony w czołową instytucję propagującą wizję AKP na świecie¹⁷. Aktywność Diyanetu na Bałkanach nie ogranicza się jedynie do świadczenia usług religijnych w oparciu o bieżące potrzeby miejscowej populacji muzułmańskiej. Wraz z pozostałymi organizacjami stanowiącymi trzon tureckiej dyplomacji publicznej (m.in. Turecka Agencja Współpracy i Koordynacji, Prezydencja dla Turków Za Granicą oraz Pokrewnych Społeczności, Instytut Yunusa Emre), Dyrektoriat odpowiada za realizację szeregu projek-

¹⁴ K. Öktem, *Global Diyanet and Multiple Networks: Turkey's New Presence in the Balkans*, „Journal of Muslims in Europe” 2012, nr 1, s. 41-44.

¹⁵ B. Gümüş, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Orta Asya Faaliyetleri*, „Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi” 2010, nr 1 (2), s. 4-6.

¹⁶ Ş. Korkut, *The Diyanet of Turkey and Its Activities in Eurasia after the Cold War*, „Acta Slavica Iaponica” 2010, nr 28, s. 120-123.

¹⁷ M. Özkan, *Türk Dış Politikasında Din ve Dinî Diplomasisi*, [w:] *Türk Dış Politikası ve Kamu Diplomasisi*, red. M. Şahin, B. S. Çevik, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2015, s. 150-152.

tów społecznych i kulturowych, wśród których warto wymienić chociażby budowę szkół koranicznych, renowację zabytkowych meczetów, organizację konferencji i seminariów poświęconych islamowi oraz ofiarowanie pomocy humanitarnej w obliczu klęsk żywiołowych¹⁸.

Niewątpliwie działalność Diyanetu przyczyniła się do wzrostu poziomu religijności na Bałkanach. Wynika to z modelu funkcjonowania instytucji, która adresuje swój przekaz przede wszystkim do środowisk lokalnych. Obecnie Dyrektoriat ds. Religijnych jest postrzegany jako dominująca muzułmańska organizacja transnarodowa na Półwyspie Bałkańskim pod względem budżetu, personelu i zasięgu oddziaływania. Dodatkowo obecność Diyanetu na Bałkanach zainspirowała powstanie kilkudziesięciu ugrupowań i stowarzyszeń w Albanii, Bośni, Bułgarii, Kosowie i Macedonii, które przyjęły tureckie przesłanie współpracy regionalnej¹⁹. W ten sposób ujawnił się ideologiczny wymiar aktywności Dyrektoriatu. Angażując się w transmisję hegemonicznej narracji AKP, bałkańskie oddziały Diyanetu rozpowszechniały program islamskiego internacjonalizmu, zakładającego cywilizacyjną powinność Turków wobec społeczności muzułmańskiej. Próby wpływania na światopogląd obywateli niepodległych państw zostały uznane za przejaw neoimperialnej polityki prezydenta Erdoğan, co spowodowało zdecydowany opór miejscowych elit. Przykładowo w 2015 roku wielki mufti Bośni i Hercegowiny skrytykował pozareligijną działalność Dyrektoriatu, ogłaszając publicznie, że prowadzenie politycznej gry pod pozorem niesienia wiary jest sprzeczne z istotą islamu²⁰. Dwa lata wcześniej działacze powiązani z bułgarskim oddziałem Diyanetu sprowokowali podział w strukturach partii zrzeszającej mniejszość turecką, czego konsekwencją był wybuch kryzysu politycznego w Bułgarii²¹. Instrumentalne wykorzystywanie Dyrektoriatu ds. Religijnych przez Partię Sprawiedliwości i Rozwoju sprawia, że coraz więcej państw na Bałkanach podchodzi do tureckich inicjatyw z rosnącą podejrzliwością. Jednakże ze względu na fakt, że obecność Diyanetu na terenie Półwyspu Bałkańskiego warunkują umowy międzyrządowe, nie należy się spodziewać, by w przewidywalnej przyszłości prezydent Erdoğan podjął decyzję o wycofaniu tureckich urzędników religijnych z tego regionu. Ponadto istnieje dość liczna grupa muzułmanów (zwłaszcza w Albanii, Kosowie i Macedonii), która całkowicie popiera politykę AKP realizowaną za pośrednictwem Dyrektoriatu.

Uwagi końcowe

Obserwowane w ostatnich latach wyeksponowanie roli Dyrektoriatu ds. Religijnych w ramach tureckiej administracji jest rezultatem konsekwentnej polityki Partii Sprawiedliwości i Rozwoju, która od momentu przejęcia władzy dążyła do zmiany wizerunku Turcji na arenie międzynarodowej. W tym kontekście na poczynania rządzących wpływały bez wątpienia nastroje spo-

¹⁸ E. Şar, *Laiklik and Nation-Building: How State-Religion-Society Relations Changed in Turkey under the Justice and Development Party*, [w:] R. Ö. Dönmez, A. Yaman (red.), *Nation-Building and Turkish Modernization: Islam, Islamism and Nationalism in Turkey*, Lexington Books, Lanham, MD – London 2019, s. 126-127.

¹⁹ A. E. Öztürk, İ. Gözaydın, *A Frame for Turkey's Foreign Policy via the Diyanet in the Balkans*, „Journal of Muslims in Europe” 2018, nr 7, s. 344-347.

²⁰ A. E. Öztürk, *Delectation or Hegemony: Turkey's Religious Actors in South Eastern Europe and Central Asia*, „Euxeinios” 2017, nr 23, s. 21-23.

²¹ A. E. Öztürk, S. Sözeri, *op. cit.*, s. 643-644.

łeczne, bowiem na początku XXI wieku większość Turków oczekiwała rozszerzenia swobód religijnych, co wiązało się z powrotem islamu do przestrzeni publicznej. W opinii polityków AKP transformacja ideologiczna i odbudowanie muzułmańskiej tożsamości państwa miało pozwolić na odzyskanie przez Turcję dominującej pozycji w regionie. Akcentując znaczenie religii w swojej polityce zagranicznej, rząd w Ankarze skupiał się w głównej mierze na islamskim kręgu kulturowym, licząc na osiągnięcie statusu lidera wśród państw muzułmańskich²². Tym samym nadrzędnym celem AKP na płaszczyźnie dyplomatycznej stała się promocja tureckiego hanafizmu. Wobec tego przeobrażenie Diyanetu w jedną z najważniejszych organizacji religijnych w skali globalnej umacniało nowy wizerunek Turcji stworzony przez Recepta Tayyipa Erdoğan i jego zaplecze polityczne²³.

Bieżąca działalność Dyrektoriatu ds. Religijnych w Europie wskazuje na przedmiotowe wykorzystywanie tej instytucji przez polityków Partii Sprawiedliwości i Rozwoju. Wysiłki na rzecz realizowania interesów politycznych władz w Ankarze budzą uzasadnioną niechęć, zwłaszcza, że przedstawiciele Diyanetu w państwach europejskich oficjalnie zajmują się jedynie pomocą religijną. Ostatnio proces ten jest szczególnie widoczny na terenie Bałkanów, gdzie podległe Dyrektoriatowi stowarzyszenia otwarcie wzywają do przyjęcia tureckiej koncepcji współpracy regionalnej. Wobec czasowego wstrzymania negocjacji akcesyjnych państw Bałkanów Zachodnich (tj. Albania, Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra, Kosowo, Macedonia Północna, Serbia) z Unią Europejską, Turcja stara się w ten sposób przedstawić alternatywną formę integracji politycznej, kierując swoją ofertę przede wszystkim do społeczności muzułmańskiej²⁴. Natomiast instrumentalizacja zadań Diyanetu w Europie Zachodniej służy wyłącznie aktywizacji tureckiej diaspory zgodnie z aktualnymi potrzebami rządu w Ankarze. Dzięki temu prezydent Erdoğan ma możliwość wpływania na sytuację wewnętrzną w niektórych państwach (np. Austria, Niemcy), z czego wielokrotnie korzystał w przeszłości. Mniejszość turecka jako element nacisku na rządy europejskie stanowi bezsprzecznie istotną wartość w polityce zagranicznej AKP²⁵.

Z przeprowadzonej analizy wynika, że rola Dyrektoriatu ds. Religijnych dla tureckich władz jest nieoceniona. Za pośrednictwem działających w ponad trzydziestu państwach świata urzędników Diyanetu Partia Sprawiedliwości i Rozwoju ma możliwość niemal dowolnego rozporządzania komponentem religijnym w swojej strategii politycznej, co pozwala na osiągnięcie zakładanych celów dyplomatycznych. W związku z tym znaczenie Dyrektoriatu w polityce zagranicznej prezydenta Erdoğan i rządu AKP będzie stale rosnąć. Z perspektywy europejskiej szczególnie doniosłym wydarzeniem jest bezprecedensowy wzrost aktywności Diyanetu na Bałkanach, bo-

²² M. Warning, T. Kardaş, *The Impact of Changing Islamic Identity on Turkey's New Foreign Policy*, „Turkish Journal of International Relations” 2011, nr 2-3 (10), s. 125-130.

²³ H. J. Barker, *Restoring Religion's Role In Foreign And Domestic Policy In Erdogan's Turkey*, <https://www.hoover.org/research/restoring-religions-role-foreign-and-domestic-policy-erdogans-turkey>, dostęp: 22.04.2020.

²⁴ F. Can, *Batı Balkanlarda stratejik satranç: Cumhurbaşkanlığı Erdoğan'ın Bosna ziyareti neden önemli?*, <https://tr.euro-news.com/2019/07/08/bati-balkanlarda-stratejik-satranc-cumhurbaskani-erdoganin-bosna-ziyareti-neden-onemli>, dostęp: 23.04.2020.

²⁵ S. E. Cornell, *“Weaponizing” the Diaspora: Erdoğan and the Turks in Europe*, <https://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/579-weaponizing-the-diaspora-erdo%C4%9Fan-and-the-turks-in-europe.html>, dostęp: 23.03.2020.

wiem może to oznaczać, że Półwysep Bałkański staje się powoli centralnym obszarem międzynarodowego oddziaływania Turcji, zastępując pod tym względem Bliski Wschód i Afrykę Północną²⁶.

²⁶ H. Eşki Uğuz, R. Saygılı, *Turkish Public Diplomacy in The Balkans: The Power of Soft Power*, "Inquiry: Sarajevo Journal of Social Sciences", 2017, no. 1 (3), pp. 146-149.